

فصلنامه علمی- پژوهشی **رهیافت**

سال دهم، شماره ۳۷، زمستان ۱۳۹۵
صفحه ۵۷ تا ۷۴

سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی ایران: بررسی اسناد کلان

نوراله قیصری / استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه تهران ngheisari@ut.ac.ir

احسان خضری / کارشناس ارشد علوم سیاسی دانشگاه تهران ehsankhezri@alumni.ut.ac.ir

چکیده

از مهم‌ترین دغدغه دولت‌ها تلاش برای حفظ امنیت و مقابله با تهدیدات متنوعی است که حیات و بقا و یا توسعه و پیشرفتشان را به مخاطره انداخته است. از این رو تقویت مؤلفه‌های قدرت درونی و ارتقای بنیه دفاعی از اهم اولویت‌های سیاست‌گذاری دولت‌ها است. سیاست دفاعی در هر دولت، برنامه جامع و مشی کلان عملیاتی در جهت تحقق چنین اهدافی است. تجربه چهار دهه اخیر نشان می‌دهد که جمهوری اسلامی ایران به واسطه موقعیت ممتاز ژئوپلیتیکی و نیز مختصات سیاسی و ایدئولوژیکی انقلاب اسلامی و نظام سیاسی آن با طیف وسیعی از تهدیدات سخت و نرم روبه‌رو بوده و از این جهت نیازمند تدوین سیاست دفاعی متناسب با وضعیت جغرافیایی و میانی، ارزش‌ها و اهداف راهبردی و متغیرهای محیطی و فرامحیطی تأثیر گذار بوده است. هدف این پژوهش بازنمایی خطوط کلی سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران از طریق تحلیل متون سیاست‌های کلان در این حوزه است. این اسناد شامل قانون اساسی، سند چشم‌انداز، سیاست‌های کلی، سیاست‌های کلی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه می‌شود. بازدارندگی، همه‌جانبه، متعارف و تلفیقی دفاع‌محور با تمرکز بر بسیج مردمی، خودکفایی، توسعه توان موشکی و دفاع دریایی و دفاع سایبری اصول کلی سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی ایران است با رویکرد هوشمندی و انطباق بر مبنای مکان ظهور و نوع تهدیدات بازتعریف و روزآمد شده است.

کلیدواژه: اسناد کلان، سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران، بازدارندگی همه‌جانبه، دفاع مردمی، خودکفایی.

تاریخ تأیید ۱۳۹۵/۱۱/۲۸

تاریخ دریافت ۱۳۹۵/۱۱/۲

۱- مقدمه

دغدغه تأمین امنیت و مقابله با مخاطرات پیرامونی به منظور حیات و تداوم بقا، با زایش دولت مدرن، به یکی از عرصه‌های تعیین کننده سیاستگذاری کشورها مبدل گشته است. از این رو در برنامه‌ریزی‌های متعارف و کلان، ترتیبات دفاعی و ملاحظات امنیتی در صدر اولویت‌ها قرار دارد. در عصر کنونی با پیدایش الگوها و ابزارهای نوین تقابل و تهدید و افزایش متغیرهای مؤثر بر عرصه نظامی - امنیتی، تلفیق پیچیده‌ای از چالش‌های سخت و نرم را پدید آمده که حاصل آن پیدایش محیطی بغرنج در حوزه دفاع و امنیت برای کشورها است. سیاست‌های کلان دفاعی، ادراک، رویکرد و راهبرد کلان کشورها از و به این وضعیت است. ج.ا.ایران در منطقه‌ای واقع شده است که شواهد متعدد و متقن تاریخی بر صدق مؤلفه‌های آشوب‌زا و بحران‌ساز بر آن صحه می‌گذارد.

نوشتار حاضر می‌کوشد تا با بررسی و کنکاش در بخش‌های دفاعی سیاست‌های کلی و اسناد کلان ج.ا.ایران، به استخراج مؤلفه‌های سیاست دفاعی آن پرداخته، اصول و ارکان آن را احصا نموده و الگوی تبیین و اجرای اجزای آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. پرسش اصلی در این پژوهش چنین است: «سیاست دفاعی نظام ج.ا.ایران، بر مبنای اسناد کلان و سیاست‌های کلی، دارای چه مؤلفه‌هایی است؟» فرضیه یا ایده پژوهش نیز بدین گونه است: «مؤلفه‌های اصلی سیاست دفاعی ج.ا.ایران بر اساس تحلیل اسناد کلان و سیاست‌های کلی، اصل بازدارندگی همه‌جانبه از طریق دفاع مردمی، ایجاد خودکفایی، توسعه توان موشکی و دفاع دریایی، دفاع هوایی و دفاع سایبری بر اساس الزامات دفاعی محیطی و فرا محیطی است.»

۲. روش پژوهش

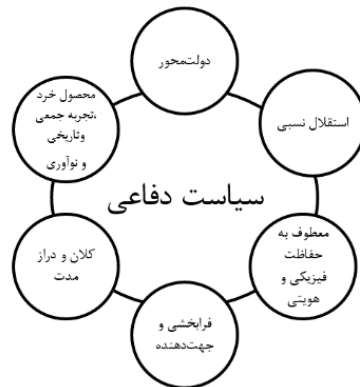
در این مقاله از روش تحلیل متن و تحلیل محتوا به نحو توأمان استفاده شده است. در روش متن و تحلیل محتوا با برجسته‌سازی محورها و عناصر کلیدی متن - در اینجا اسناد کلان - مفاهیم و مؤلفه‌های پرکاربرد و راهبردی شناسایی شده و از این طریق امکان تبیین چگونگی برداشت و ادراک سیاستگذار و رویکردهای اتخاذی فراهم می‌گردد. در چارچوب این روش تلاش شده است تا مفهوم دفاع و سیاست دفاعی در اسناد کلان شناسایی و نمایان گردد و سپس با رویکرد تحلیل محتوا و واکاوی مضامین اسناد راهبردی، تبیینی از مختصات سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی ایران بدست داده شود.

۳. چارچوب مفهومی

سیاست، خط‌مشی‌ها و رهنمودهایی است که برای راهنمایی، تفکر، تصمیم و اقدامات مدیران و فرودستان آن‌ها در اجرای راهبرد سازمان تدوین می‌شود (پیرس و رایبسون، ۱۳۸۴: ۵۲). دفاع مجموعه‌ی اقداماتی است که به منظور خنثی کردن، مهار و دفع عوامل زیان آور برای حفاظت از چیزی لازم است و سیاست دفاعی مجموعه‌ای از خط‌مشی‌ها و تمهیدات لازمی است که برای حفاظت از سرزمین، ملت، حکومت، هویت، منافع و ارتباطات دولت‌ها، طراحی، تدوین و اجرا می‌شود. با پیچیده شدن حفاظت از سازه فیزیکی و هویتی دولت‌ها و عوامل مؤثر بر آن، سیاست دفاعی نیز در تدوین و اجرا ماهیتی ترکیبی، پیچیده، چندلایه، چندسطحی و در برخی از ابعاد ژله‌ای و اقتضایی یافته است. همه‌جانبگی دفاع از الزامات این وضعیت است. سیاست دفاعی بخشی از سیاست کلی و فرابخشی دولت‌ها است که با نوعی ثبات نسبی همراه است و کمتر از تحولات سیاسی داخلی همانند تغییر کابینه‌ها، متأثر می‌شود و محصول خرد جمعی، تجربیات تاریخی و نوآوری‌ها در حوزه دفاع است.

البته در متون این حوزه از سیاست دفاعی برداشت‌های دیگری نیز صورت گرفته است. در برداشتی، سیاست دفاعی خط‌مشی کلی (اعم از سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی و غیره) یک دولت تعریف شده که به منظور رفع تهدیدات امنیتی طراحی و اجرا می‌شود. از این منظر، سیاست دفاعی تقریباً مفاهیمی همچون سیاست امنیت ملی و راهبرد ملی مترادف شده است. در برداشتی دیگر، آن بخش از سیاست‌های یک دولت را که بیشتر متوجه مسائل نظامی است، سیاست دفاعی نامیده شده است. از این دیدگاه، سیاست دفاعی با سیاست نظامی مترادف و در کنار سیاست‌های دیگر دولت مانند سیاست اقتصادی، آموزشی و غیره قرار گرفته است (حسینی جیردهی، ۱۳۷۳: ۴۵).

رویکرد ما در این پژوهش، بررسی سیاست دفاعی به معنایی است که مذکور شد که گرچه در عمل پیوندی وثیق با دیگر شقوق سیاست دارد لیکن از استقلال نسبی برخوردار است و از نظر رتبی بر دیگر سیاست‌ها برتری دارد. نمودار زیر برخی از ویژگی‌های سیاست دفاعی را نشان می‌دهد.

نمودار ۱: ویژگی‌های سیاست دفاعی

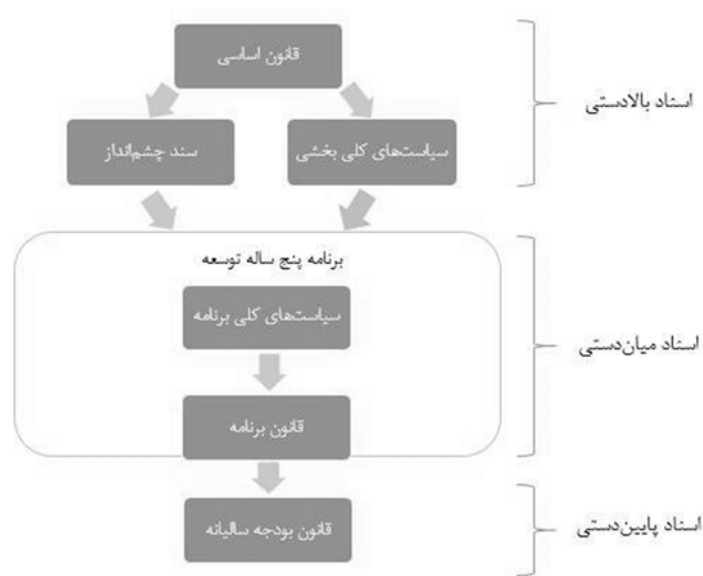
امروزه سیالیت تفکر استراتژیک جهانی و محیط نظامی پیرامونی به همراه قبض و بسط مداوم ظرفیت‌های درونی هر کشور و نیز پیچیدگی‌های فزاینده امر سیاست‌گذاری، ایجاب می‌کند که سیاست‌گذاری دفاعی در قالب «اسناد کلان» و از مجرای ارتباط اهل نظر و عمل و با شناخت دقیق روندهای جاری و آتی تحقق یابد. اسناد کلان نمایانگر امر سیاست‌گذاری راهبردی و خط مشی‌گذاری عمومی است. سیاست‌گذاری پدیده‌ای است که در قالب یک برنامه عمل دولتی در یک بخش از جامعه - در اینجا دفاعی - با یک فضای جغرافیایی ظاهر می‌شود (بلوچی، ۱۳۹۲: ۱۳). ترسیم مؤلفه‌های سیاست دفاعی یک کشور در قالب اسناد کلان، توسط نهادهای متولی اقتدار عالی و به فراخور مبانی ارزشی و سنت تاریخی، محیط امنیتی بین‌المللی، سنخ تهدیدات و توان درونی صورت می‌گیرد.

۴. ادبیات دفاعی در اسناد کلان جمهوری اسلامی ایران

برخی صاحب‌نظران بر این باورند که تدوین واقع‌بینانه و انتشار سند دفاع ملی یا سند استراتژی امنیت ملی می‌تواند با تقسیم وظایف میان بازیگران، ضمن عمل‌گرایی و جلوگیری از تداخل نقش‌ها به نهادینه کردن نقش‌ها و مسئولیت نهادهای مرتبط کمک کند. برخی دیگر نیز معتقدند که منتشر نکردن اسناد دفاع ملی و امنیت ملی به جهت غافلگیری و در ابهام نگه‌داشتن بازیگران رقیب، موجب ارتقا ضریب امنیت ملی خواهد شد (بلوچی، ۱۳۸۷: ۱۴-۳).

در نظام جمهوری اسلامی ایران، اسناد متنوعی در خصوص مقوله دفاع اعم از قوانین خاص مربوط به نیروهای مسلح تا قانون اساسی، سند چشم‌انداز ۲۰ ساله، سیاست‌های کلی ابلاغی و سیاست‌ها و قوانین برنامه‌های پنج ساله توسعه در مقولات و موضوعات دفاعی

وجود دارد. جایگاه هر سند در سلسله مراتب اسناد کلان بیانگر موقعیت سیاست‌ها از سطح کلان تا سطح اجرایی آن است.

نمودار ۲: سلسله مراتب اسناد

در قانون اساسی که منشور میثاق ملی و بازتاب انقلاب اسلامی است، برخی اصول و بندها ناظر به حوزه دفاعی بوده و مشی کلی این عرصه را ترسیم می‌نماید. بندهای ۱۱ و ۱۳ اصل ۳ و نیز اصول ۱۴۳ تا ۱۵۱ قانون اساسی از آن جمله‌اند. سند چشم‌انداز ۲۰ ساله یکی دیگر از اسناد کلان جمهوری اسلامی ایران است. این سند، نخستین سند توسعه بلندمدت ایران است که با هدف گذاری بلندمدت به ترسیم دورنمایی از توسعه کشور می‌پردازد. در بند سوم سند چشم‌انداز، ایران ۱۴۰۴ کشوری «امن، مستقل، مقتدر با سامان دفاعی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه» معرفی شده است.

اسناد برنامه‌های پنج ساله توسعه و بندهای دفاعی این اسناد حاکمیتی میان‌مدت، مرجع دیگر مورد تأکید است. بخش دفاعی از حوزه‌های مهم و راهبردی در برنامه‌های توسعه به‌شمار می‌آید و رویکردها و ترجیحات دفاعی و امنیتی جمهوری اسلامی را در بازه‌های زمانی پنج ساله نمایان می‌سازد.

علاوه بر این، نوعی دیگر از سیاست‌های کلی وجود دارد که مشی کلان دستگاه‌ها را در یک بخش خاص ترسیم می‌نماید و سیاست‌های کلی بخشی نامیده می‌شود. تفاوت عمده این سیاست‌ها با سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه آن است که دارای افق بلندمدت بوده و گستره زمانی نامحدودی را دربرمی‌گیرند. سیاست‌های کلی خودکفایی دفاعی و امنیتی، پدافند غیرعامل، آمایش سرزمین و امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات و ارتباطات (افتا)، چهار نمونه‌ای هستند که اولی به‌طور مستقیم و دیگر سیاست‌ها به نحوی با حوزه دفاعی و جهت‌گیری‌های کلان این عرصه مرتبط هستند.

۵. مختصات سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران

در این بخش، برخی از عناصر و مؤلفه‌های کلیدی سیاست دفاعی نظام ج.ا.ایران را منبعث از بندهای دفاعی اسناد کلان مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهیم.

۵-۱. راهبرد بازدارندگی

بازدارندگی، مجموعه اقدامات اتخاذی یک یا مجموعه‌ای از دولت‌ها در حفاظت از اهداف، منافع و ارزش‌های راهبردی از طریق برحذر داشتن رقیب یا دشمنان از اتخاذ و اجرای اقدامات زیان‌آور است. این راهبرد مستلزم طراحی سیستم تنبیهی گسترده و تهدید به کاربرد آن در مواجهه احتمالی است؛ به شکلی که هزینه هرگونه اقدام - در اینجا نظامی - افزایش یابد. به‌طور کلی چهار الگوی عملی بازدارندگی را می‌توان از هم تفکیک کرد: بازدارندگی بر مبنای استراتژی دفاعی، در این الگو دفاعی منحصر به حفظ تمامیت ارضی کشور تعریف شده و مقابله نظامی با دشمن صرفاً در فضای معطوف به داخل خاک یا در مرزهای سرزمینی مد نظر قرار می‌گیرد. در بازدارندگی بر مبنای استراتژی تهاجمی تلاش می‌شود تا عمدتاً میدان بازی و صحنه نبرد با دشمنان به فواصل طولانی از مرزهای سرزمینی منتقل گردد. انجام عملیات‌های پیش‌دستانه با هدف حذف تهدید احتمالی و بعضاً لشکرکشی‌های نظامی به منظور ساقط کردن رژیم‌های سیاسی ناهمسو در این راستا معنا می‌یابد. در نوع سوم شاهد شکلی از بازدارندگی تلفیقی هستیم که از ترکیب تهاجم و دفاع با محوریت استراتژی تهاجمی حاصل می‌شود. در این حالت، کشور از حالت انفعالی نوع نخست خارج می‌شود و عملیات‌های فرامرزی متعددی را در خارج از خاک خود با هدف مقابله با عناصر تهدیدزا به انجام می‌رساند؛ با این همه برخی ملاحظات و جوانب و فشارهای افکار عمومی سبب می‌گردد تا از اتخاذ بازدارندگی مبتنی بر استراتژی تهاجمی (نوع دوم) بی‌پروا و بدون ملاحظه امتناع شود. در چنین شرایطی امکان لشکرکشی‌های نظامی به ندرت

رخ می‌دهد. نوع چهارم، بازدارندگی تلفیقی با محوریت استراتژی دفاعی است. در این حالت، اساس بازدارندگی بر مبنای دفاع معنا می‌یابد و صرفاً برخی مقابله‌های موردی در بیرون مرزهای سرزمینی علیه عناصر تهدیدزا به وقوع می‌پیوندد.

با اندکی تسامح می‌توان به طور مثال سیاست دفاعی ژاپن را از نوع نخست و سیاست دفاعی دولت جرج بوش به خصوص پس از حادثه ۱۱ سپتامبر را از نوع دوم دانسته و راهبرد حزب دموکرات در دوران ریاست جمهوری اوباما را در چارچوب نوع سوم قلمداد کرد. تحولات اخیر منطقه و فعالیت برخی گروه‌های مسلح با ایدئولوژی افراطی و داعیه تشکیل دولتی جدید و نیز گسترده‌گی‌های فعالیت در عرصه‌هایی نظیر فضای سایبری، جمهوری اسلامی ایران را به سمت اتخاذ نوع چهارم بازدارندگی سوق داده است.

ج.ا. ایران به دلایلی همچون محیطی پیرامونی تنش‌زا، تجربیات تاریخی جنگ و نزاع با دولت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک، تهدیدات منطقه‌ای با ماهیت فرامنطقه‌ای و رژیم‌های امنیتی برون‌گرای حاکم بر منطقه و تروریسم، بازدارندگی مؤثر و همه‌جانبه را در دستور کار خود قرار داده است.

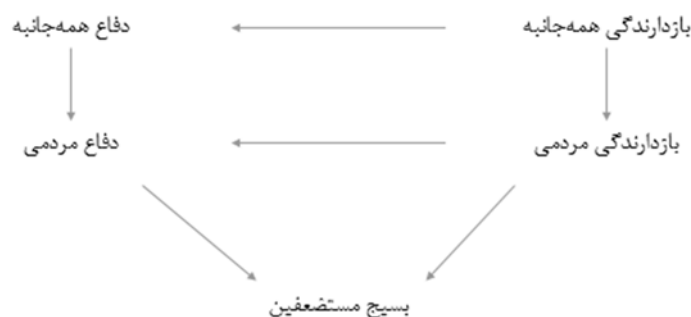
بازدارندگی را می‌توان به مثابه ستون فقرات و کانون محوری سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران توصیف کرد. ضرورت بازدارندگی، به کرات در اسناد کلان و سیاست‌های کلی مورد توجه قرار گرفته است.^۱ از آن جمله، سند راهبردی چشم‌انداز ۲۰ ساله است که بند دفاعی آن بر محوریت مفهوم بازدارندگی سامان یافته است و ایجاد سامان دفاعی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه را به عنوان هدف راهبردی در حوزه دفاع تعریف کرده است. تحقق بازدارندگی همه‌جانبه مستلزم اتخاذ الگوهای چندجانبه و متنوع در برابر تهدیدات گوناگون است.

تعبیر «همه‌جانبه» بودن بازدارندگی نیز به طرق مختلف می‌تواند مورد تفسیر و تجزیه و تحلیل قرار گیرد. برخی بازدارندگی همه‌جانبه را ناظر به هر دو بعد متقارن و غیرمتقارن بازدارندگی دانسته و معتقدند نوع تهدیداتی که جمهوری اسلامی در محیط منطقه‌ای و بین‌المللی احساس می‌کند، اتخاذ چنین رویکردی را اجتناب‌ناپذیر نموده است. مرتضی نبوی عضو مجمع تشخیص مصلحت نظام در تفسیر بازدارندگی همه‌جانبه بر بعد «نرم» بازدارندگی تأکید می‌کند. او معتقد است که بازدارندگی صرفاً از طریق سلاح‌های فیزیکی

۱- به عنوان نمونه ر.ک: بند ۳۲ سیاست‌های کلی برنامه سوم، بند ۲۴ سیاست‌های کلی برنامه چهارم، بند ۴۵ سیاست‌های کلی

برنامه پنجم، بند ۵۳ سیاست‌های کلی برنامه ششم، ماده ۱۲۱ قانون برنامه چهارم و ماده ۱۹۵ قانون برنامه پنجم.

تأمین نمی‌شود و یک بعد بازدارندگی همه‌جانبه، تقویت بعد نرم حکومت است (میزگرد پیش‌نیازهای سیاسی و امنیتی، ۱۳۸۶: ۴۰). آنچه که تحلیل نبوی را از قوت بیشتری برخوردار می‌کند و تفسیر او را به مراد اصلی سیاستگذار نزدیک‌تر می‌سازد، تأکید بر «پیوستگی مردم و حکومت» است که در همان سند و در ادامه بازدارندگی همه‌جانبه مورد اشاره واقع شده است. این نوع بازدارندگی از جنس اقناع‌سازی، ایجاد رضایت، تقویت اعتماد عمومی و تعمیق پایه‌های مردم‌سالارانه حکومت است. در قرائتی دیگر می‌توان بازدارندگی همه‌جانبه را به رویکرد مبتنی بر تقویت نیروی بسیج مستضعفین و برجسته‌سازی نقش این نیرو در پیشبرد سیاست دفاعی ایران ارجاع داد. بازدارندگی مردمی بر پایه بسیج و در قالب بسیج مستضعفین، نوعی الگوی بومی در حوزه دفاع بر اساس مزیت‌های دفاع مردمی است که بر امکان بسیج عظیم توده‌ها در شرایط بحرانی استوار است. بحث دیگر در ترسیم ابعاد مقوله «همه‌جانبه» را می‌توان به ابعاد فضا-زمانی و مختصات و ویژگی‌های آن معطوف دانست. در این صورت زمین، دریا، هوا، فضای خارج از جو و فضای مجازی و محیط تبادل اطلاعات به عنوان ابعاد و جوانب مقوله دفاع می‌تواند معرفی گردد. در ترسیمی دیگر همه‌جانبه را به ابعاد و مختصات فیزیکی که شامل سرزمین، جمعیت، دارایی‌ها و منافع و ارتباطات کشور و نظام سیاسی آن و همچنین ابعاد هویتی همچون ارزش‌ها، آرمان‌ها و میراث و سازه هویتی آن همانند فرهنگ، دین و ایدئولوژی، زبان و دیگر عناصر هویت‌ساز آن تعریف کرد. به هر صورت آنچه از ماهیت سیاست‌های کلی دفاعی نظام جمهوری اسلامی بر می‌آید، این سیاست ماهیتی تلفیقی و ترکیبی در حفاظت از ابعاد سازه فیزیکی و عناصر و الزامات آن و همچنین سازه هویتی و عناصر و الزامات آن و عرصه‌های فیزیکی و مجازی آن را شامل می‌شود.

نمودار ۳: ارتباط بازدارندگی همه‌جانبه با بسیج مستضعفین

روشن است که بازدارندگی جمهوری اسلامی ایران بر مبنای سلاح‌های متعارف منظور شده است و بازدارندگی همه‌جانبه مؤید کاربست الگوی بازدارندگی نامتعارف نیست. بازدارندگی نامتعارف متضمن تولید و انباشت و تهدید به کاربرد سلاح‌های هسته‌ای است که از حیث ابزار کشتار جمعی بودن و تعارض ماهوی‌اش با برخی مبانی فقهی و ارزش‌های دینی - به عنوان یکی از منابع تدوین سیاست دفاعی - و نیز منافع ملی، در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران جایگاهی ندارد. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر انقلاب اسلامی در پیامی به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه در تهران، هرگونه تلاش برای ایجاد بازدارندگی نامتعارف بر مبنای ساخت سلاح هسته‌ای را نفی کرده و با اشاره به اینکه «این نوع راهبرد، بازدارندگی مبتنی بر نابودی تضمین شده متقابل یا دیوانگی خوانده شده است» تصریح می‌کند «استفاده و حتی تهدید به استفاده از سلاح هسته‌ای، ... نقض جدی مسلم‌ترین قواعد بشردوستانه و مصداق بارز جنایت جنگی و تهدیدی علیه بشریت» است (۱۳۸۹/۱/۲۸).

راهبرد بازدارندگی ایران بر ایجاد توان متناسب مقابله با حمله نظامی احتمالی دشمن و ورود به یک جنگ هر چند طولانی مدت مبتنا شده است. این الگوی از بازدارندگی همه‌جانبه، منبعث از اسناد کلان و سیاست‌های کلی نظام شامل چهار رکن و مؤلفه اساسی است:

۱-۱-۵. مردم‌پایگی در دفاع

پیروزی انقلاب اسلامی از زاویه بازنگری در الگو و نظام دفاعی کشور، ضرورت‌های نوینی را پیش کشید. راهبرد فراگیری که از منظر امام خمینی (ره) بیش از هر چیز، بهره‌گیری از توانمندی‌های بومی و درون‌زا را مد نظر داشت، توجه و تأکید بر الگوی نقش‌آفرینی مردم بر محور بسیج عمومی در عرصه صیانت از کیان اسلام و انقلاب بود (اصغری، ۱۳۸۸: ۱۱-۱۰). «بسیج مستضعفین»، شاید پر تکرارترین مفهوم به کار برده شده در سیاست‌های کلی و اسناد کلان جمهوری اسلامی ایران در حوزه دفاعی باشد. تأکید بر تقویت کمی و کیفی بسیج مستضعفین، در اکثر قریب به اتفاق بندهای دفاعی متون سیاستی وجود دارد.^۱ اساساً نقش محوری و کانونی ایده بسیج مستضعفین در سیاست دفاعی ایران را باید در ایدئولوژی حاکم بر انقلاب اسلامی و اندیشه رهبران آن به عنوان یکی از منابع

^۱ به طور مثال ر.ک: بند ۳۶ سیاست‌های کلی برنامه سوم، بند ۲۵ سیاست‌های کلی برنامه چهارم، بند ۲-۴۵ سیاست‌های کلی برنامه پنجم و بند ۵۴ سیاست‌های کلی برنامه ششم.

مهم تدوین سیاست دفاعی جستجو کرد. امام خمینی (ره) در این خصوص می‌فرماید: «ما باید آماده و مهیا باشیم... و در تجهیز کلیه واحدها و افراد این کشور، بر اساس اصول و فرمول خاص دفاع همه جانبه و تا رسیدن به تشکل واقعی و حقیقی بسیج و ارتش بیست میلیونی کوشش نمود» (صحیفه نور، ج ۲۱: ۱۹). این بخشی از نامه‌ای است که امام خمینی (ره) در شهریورماه سال ۱۳۶۷ و در پاسخ به نامه محسن رضایی فرمانده وقت سپاه پاسداران، خطاب به فرماندهان سپاه مرقوم داشته است. عصاره سخن امام (ره)، مفهوم کلیدی «دفاع همه‌جانبه» مبتنی بر الگوی بسیج مردمی است که رهاورد آن تحقق نوعی بازدارندگی مردمی خواهد بود. در چارچوب بازدارندگی مردمی حاصل از بسیج مردمی در قالب بسیج مستضعفین، کشور در معرض هجوم می‌گوشد تا با افزایش منابع انسانی قدرت داخلی، قدرت بسیج یافته و در دسترس خود را به دشمن نشان داده تا از این رهگذر او را از اقدام تجاوزکارانه بازدارد. از طرف دیگر، این سیاست بر آن است که به دشمن تفهیم کند که با مردمی روبه‌رو خواهد شد که از وحدت، پایداری، ایثار و مقاومت سرسختانه برخوردارند (کیوان حسینی، ۱۳۸۵: ۸-۷).

نقش منحصربه‌فرد بسیج در راهبرد بازدارندگی سیاست دفاعی جمهوری اسلامی، در هر دو ساحت حدوث، بقا، و ارتقای موقعیت نظام سیاسی و ملت ایران به عنوان یک کلیت با زبان، دین، فرهنگ و هویت خاص خود موضوعیت دارد. در بندهای سیاستی از بسیج به مثابه «وسیع‌ترین شبکه دفاعی انقلاب اسلامی» یاد شده است.

۲-۱-۵. خودکفایی

خودکفایی در هر دو بخش سازماندهی و دکترین نیروهای مسلح و نیز تجهیز و تولید تسلیحات و ابزارآلات نظامی مورد نظر است. زیربنای اندیشه خودکفایی مفهوم «استقلال» است. تجربه طولانی و تلخ وابستگی در دو قرن اخیر، جامعه ایران را به سمت این ایده سوق داده و آن را به یکی از آرمان‌های در انقلاب و نظام اسلامی بدل ساخته است. بند ۱۳ اصل سوم قانون اساسی، تأمین خودکفایی در حوزه‌های گوناگون «علوم و فنون و صنعت و کشاورزی و امور نظامی» را از وظایف دولت بر شمرده است. جنگ هشت ساله ایران و عراق، تجربه بی‌بدیل دیگر در ضرورت تحقق آرمان استقلال و خودکفایی در حوزه دفاعی است. بنیه نظامی کشور در آن مقطع از جهت تسلیحاتی متکی بر سلاح‌های خریداری شده قبل از انقلاب از غرب و غالباً آمریکا بود. معضل تأمین قطعات و تجهیزات خریداری شده، فرسایش و کاهش بازدهی توان نظامی ایران در جنگ را منتج می‌شد. ایران ناچار بود که

برای تأمین این قطعات با پرداخت هزینه‌های مضاعف به دلالتان اسلحه به سوی بازارهای سیاه روی بیاورد. تجربه جنگ تحمیلی و نیز تحریم‌های گسترده سال‌های اخیر در تشدید گرایش ایران به سمت خودکفایی و کسب دانش و تکنولوژی‌های مدرن تولید سخت‌افزارهای پیشرفته نظامی به شدت مؤثر بوده است. این جمله کوتاه ولی قابل تأمل امام خمینی (ره) از عبرت‌های جنگ در این حوزه پرده برمی‌دارد: «ما در جنگ به این نتیجه رسیده‌ایم که باید روی پاهای خودمان بایستیم» (صحیفه امام، ج ۲۱: ۲۸۳).

تجهیز بنیه دفاعی و تأمین نیازهای ضروری آن، تأمین حداقل نیازهای دفاعی کشور، ارتباط بین صنایع کشور و صنایع دفاعی به منظور تأمین حداقل نیازهای دفاعی، تقویت و توسعه و نوسازی صنایع دفاعی کشور، مدرن‌سازی و هوشمندسازی تجهیزات، افزایش ضریب خودکفایی با توسعه تحقیقات و مواردی از این قبیل همگی به انحاء گوناگون در سیاست‌های کلی و قوانین برنامه‌های پنج ساله توسعه مورد اشاره قرار گرفته است. جدا از جهت‌گیری‌هایی از این دست، سیاست‌های کلی خودکفایی دفاعی و امنیتی نیز در ۹ بند و در ۲۹ آذر ۱۳۹۱ ابلاغ گردیده است.

۳-۱-۵. توان موشکی

گرچه بند ۴ قسمت ب ماده ۱۹۵ قانون برنامه چهارم توسعه بر توسعه کمی و کیفی و پایداری عملیاتی یگان‌های موشکی تأکید کرده است اما به نظر می‌رسد مهم‌ترین بند سیاستی ناظر به اهمیت توان موشکی را باید در متن سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه جستجو کرد. در بند ۵۳ این سیاست‌ها، ارتقا توان بازدارندگی کشور از سه طریق مورد اشاره قرار گرفته است که نخستین آن، «توسعه توان موشکی و فناوری‌ها و ظرفیت تولید سلاح‌ها و تجهیزات عمده دفاعی برترساز با توان بازدارندگی و متناسب با انواع تهدیدات» است. این برای نخستین بار است که توسعه توان موشکی در زمره یکی از سیاست‌های کلی دفاعی و امنیتی کشور عنوان شده است.

«نیروی موشکی ایران، ستون فقرات راهبرد بازدارندگی اش خواهند ماند» (Eisenstadt, 2015: 10). این گزاره کلیدی و راهبردی و تمثیل توان موشکی به مثابه ستون فقرات برای راهبرد بازدارندگی ایران، پیش از آن که ما را به سمت بررسی ابعاد قدرت موشکی ایران سوق دهد، به کنکاش در چرایی اتخاذ چنین رویکردی ترغیب می‌سازد. در دوران جنگ تحمیلی فقدان یک سلاح راهبردی تعیین‌کننده به گونه‌ای که امکان پاسخ متقابل به حملات متواتر رژیم صدام را فراهم سازد از یکسو و حملات موشکی صدام به مناطق مسکونی و

غیرنظامی که جنگ شهرها نامیده می‌شد و ناشی از ضعف ایران در برخورداری از سیستم‌های پیشرفته دفاع هوایی و سامانه‌های دفاع موشکی و ضد موشکی بود از سوی دیگر سبب شد که سیاست‌سازان دفاعی کشور متقاعد و بلکه ناچار گردند در پی دستیابی به سیستم‌های موشکی و ضد موشکی بازدارنده باشند. این نکته‌ای است که هاشمی رفسنجانی به آن اذعان دارد و به روشنی بیان می‌دارد که: «ما چیزهای بسیاری در جریان این جنگ آموختیم... ما تجربیاتی در زمینه تسلیحات کسب کردیم. ما آموختیم که چه سلاح‌هایی اکنون تأثیرگذارند... موشک‌ها مهم‌ترین سلاح امروز هستند و ما مهم‌ترین مشکلات راجع به این صنایع موشکی را حل کرده‌ایم.» (choubin, 1994: 22-23). به نقل از باقری دولت‌آبادی (۱۳۹۲: ۷۵-۷۴). بنابراین در طول سال‌های پس از جنگ و علی‌الخصوص در دو دهه اخیر، دستیابی به فن‌آوری‌های مرتبط با انواع موشک‌های پیشرفته، کانون محوری تلاش ایران در جهت افزایش بازدارندگی دفاعی بوده است.

سامانه‌های موشکی ایران، تابع نوع تهدیدات طراحی شده‌اند. اهداف زمینی، هوایی و دریایی و الزامات آن هدایتگر نوع و کاربرد این سامانه‌ها بوده است. مهم‌ترین اهداف در دریا را ناوهای جنگی تشکیل می‌دهند. یحیی رحیم صفوی، فرمانده پیشین سپاه پاسداران تأکید می‌کند: «سامانه‌های موشکی ساحل به دریای ما، عرض و طول خلیج فارس و دریای عمان را می‌تواند زیر پوشش ببرد و هیچ ناو شناوری از خلیج فارس نمی‌تواند عبور کند، مگر اینکه در تیررس موشک‌های ساحل به دریای ما قرار گرفته باشد» (روزنامه اعتماد، ۲۷ مرداد ۱۳۸۶).

یکی دیگر از اهداف مهم سامانه‌های موشکی ایران، پایگاه‌های نظامی دشمن است. تصویر شماره ۱ نشان می‌دهد که بسیاری از کشورهای منطقه میزبان پایگاه‌های نظامی آمریکا و یا نیروهای ناتو هستند. وجود این حجم مراکز نظامی در محیط پیرامونی ایران، ضمن آنکه اهمیت استراتژیک این منطقه را نشان می‌دهد بیانگر آن خواهد بود که در صورت وقوع جنگ احتمالی بین ایران و آمریکا، لاجرم از این پایگاه‌ها برای انجام عملیات نظامی علیه ایران استفاده خواهد شد و بدین ترتیب طراحی سیستم‌های موشکی پر قدرت و با دقت بالا به منظور هدف‌گیری این مراکز از اولویت‌های جدی الگوی توسعه موشکی ایران خواهد بود.

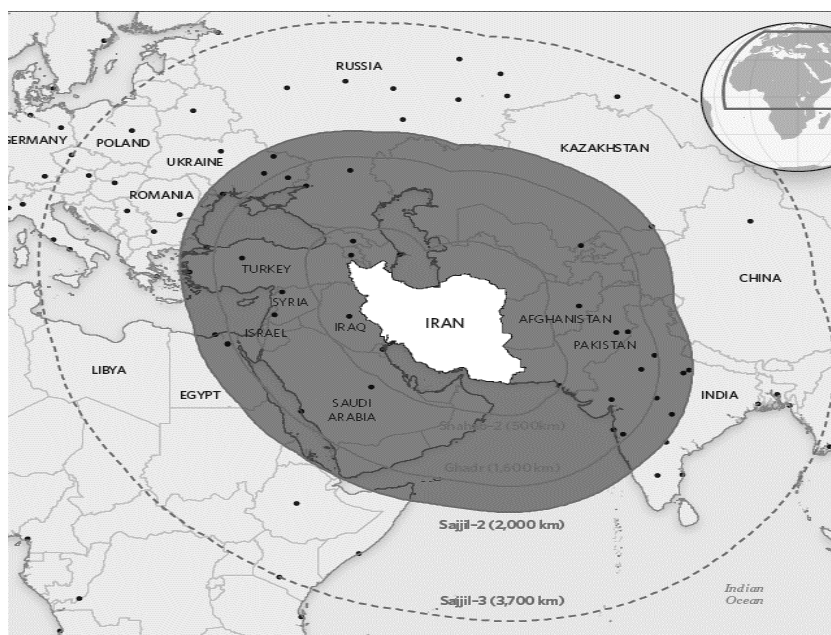

تصویر ۱: پایگاه‌های نظامی آمریکا در اطراف ایران (منبع: Democratic Underground)

فرمانده نیروی هوافضای سپاه پاسداران سردار امیرعلی حاجی‌زاده در گفتگویی با شبکه عرب‌زبان العالم می‌گوید: «در صورت آغاز جنگ، پایگاه‌های آمریکا در کشورهای اطراف ما و داخل کشورهای همسایه هدف قرار خواهند گرفت. ... این پایگاه‌ها از نظر ما حکم سرزمین و خاک آمریکا را دارد و اگر درگیر شویم، قطعاً این پایگاه‌ها را خواهیم زد. ... ما این پایگاه‌ها را جزو خاک آمریکا می‌دانیم و نه قطر، بحرین یا افغانستان» (حاجی‌زاده، ۱۳۹۱/۷/۲).

فریبرز حق‌شناس، کارشناس مسائل نظامی ایران در مؤسسه واشنگتن نیز بر این باور است که به‌رغم آنکه ایران مدعی است قصدی برای حمله به همسایگانش ندارد، حمله به آمریکا و پایگاه‌های این کشور در کشورهای منطقه تحت شرایط ویژه قابل کنار گذاشتن نیست (Haghshenass, 2008: 20). سپهد مایکل تی فلین، رییس آژانس اطلاعات دفاعی آمریکا در سال ۲۰۱۴ اظهار داد که «ایران قدرت هدف‌گیری موشکی اهداف خود در منطقه و اروپای شرقی را دارد. ... موشک‌های بالستیک ایران یک تهدید جدی برای آمریکا و شرکایش از غرب (ترکیه، اسرائیل و مصر) تا جنوب

(عربستان و دیگر کشورهای حاشیه خلیج فارس) و تا شرق (افغانستان و پاکستان) محسوب می‌شود» (The Heritage Foundation, 2015: 166). هدف سوم و راهبردی ایران، افزایش برد مؤثر ودقت این موشک‌ها بوده است. برای نخستین بار در سال ۱۹۹۸ بود که با آزمایش موفق موشک شهاب ۳ و در ادامه موشک‌های عماد و سجیل و دیگر انواع موشک این هدف راهبردی تحقق یافت.

تصویر ۲: برد تخمینی موشک‌های ایران (منبع International Institute for Strategic Studies (2014.Studies)

۴-۱-۵. دفاع سایبری

بند ۳-۵۳ سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه در راستای ارتقای بازدارندگی می‌گوید: «افزایش ظرفیت‌های قدرت نرم و دفاع سایبری و تأمین پدافند و امنیت سایبری برای زیرساخت‌های کشور در چارچوب سیاست‌های کلی مصوب» (برای اطلاع بیشتر پیرامون جایگاه حوزه دفاع و امنیت سایبری در اسناد کلان ر.ک:

سیاست‌های کلی امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات و ارتباطات، بند ۱۱ سیاست‌های کلی پدافند غیرعامل و بند ه ماده ۱۹۶ قانون برنامه پنجم).

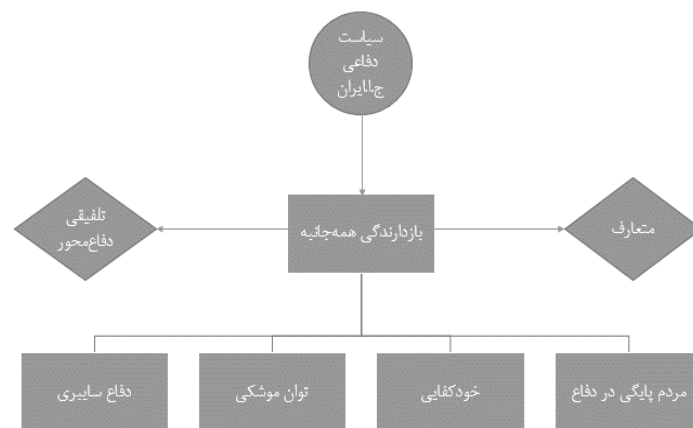
امروزه فضای سایبری پس از زمین، دریا، هوا و فضا، پنجمین عرصه نبردهای جهانی بوده و رقابت‌های آتی حول آن معنا می‌یابد. مخاطرات این حوزه بسیار گسترده بوده و امروزه شاهد پیدایش مفاهیمی نظیر امنیت سایبری، حمله سایبری، تهدید سایبری و حتی جنگ سایبری هستیم. این وضعیت دولت‌ها را عمیقاً نگران کرده و سیاست دفاعی آن‌ها را سخت متأثر ساخته است. در سند استراتژی امنیت ملی آمریکا در سال ۲۰۱۰ آمده است: «تهدیدات امنیت سایبری، یکی از جدی‌ترین چالش‌های امنیت ملی، ایمنی عمومی و اقتصادی ما به عنوان یک ملت است» (NSS, 2010: 27).

این موضوع اولین بار در سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه مورد توجه قرار گرفت. در این سیاست‌ها دفاع سایبری و امنیت سایبری به مثابه یکی از مؤلفه‌های قدرت نرم و توان بازدارندگی دفاعی اشاره شده است. البته این دغدغه از مدت‌ها قبل در ذهن سیاستگذاران کشور وجود داشته است. حمله سایبری سال ۲۰۱۰ به سانتریفیوژهای IRI تأسیسات هسته‌ای نظنز به وسیله ویروس استاکس نت (Stux Net Worm) حکایت از اهمیت دفاع سایبری در عصر تهدیدات مدرن برای در حفاظت از تأسیسات حساس کشور داشت.

در گزارش شاخص قدرت نظامی آمریکا در سال ۲۰۱۶، به تهدیدات عمده پیش‌روی ایالات متحده پرداخته شده و از توان سایبری ایران در زمره این تهدیدات یاد شده است. در این گزارش آمده است: «قابلیت‌های سایبری ایران یکی از خطرات بزرگی است که آمریکا و متحدانش را تهدید می‌کند. ایران چهارمین قدرت سایبری جهان است» (The Heritage Foundation, 2015: 175).

نکته مهم دیگری که می‌بایست مورد توجه قرار گیرد، پیوند عمیق و تنگاتنگ بین فضای سایبری با آنچه «جنگ نامتقارن» یا «دفاع نامتقارن» خوانده می‌شود است. مفهوم عدم تقارن، ناظر به نابرابری و ناهمسانی در نیروها و تجهیزات است. در جنگ نامتقارن، یک دولت می‌کوشد تا به جای درگیری پرهزینه مستقیم و رودررو با قدرتی که از کثرت امکانات و تجهیزات برخوردار است، از درگیری غیرمستقیم و بهره‌گیری از اصول ضربه نخست، ابهام، استفاده از خلأهای دشمن و تمرکز بر نقاط ضعف او

حداکثر بهره‌برداری را به عمل آورد. این شرایط، انگیزه و بستری‌بدلی برای ورود به نبردهای سایبری با هدف ضربه زدن به دشمن را به وجود می‌آورد. در گزارشی مؤسسه آمریکن اینترپرایز به قلم فردریک کاگان و تامی استیانسن در آوریل ۲۰۱۵ آمده است: «قابلیت حمله سایبری به وضوح، علاوه بر بازدارندگی، در منازعه نامتقارن با یک قدرت بزرگ به صرفه نیز هست. ... برای ایران، حمله سایبری یک مسیر امیدوارکننده برای کشاندن هرگونه درگیری آینده به خاک آمریکاست» (Kagan and Stiansen, 2015: 42-43).

نمودار ۳: مختصات الگوی سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران

جمع‌بندی

ایده اصلی این پژوهش آن است که با استفاده از روش تحلیل متن و تحلیل محتوا نشان دهد سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران بر اساس اسناد کلان و سیاست‌های کلی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه و از نوع متعارف و تلفیقی دفاع‌محور است. این بازدارندگی همه‌جانبه شامل چهار مؤلفه اساسی است: ۱- بسیج مستضعفین ۲- خودکفایی ۳- توان موشکی ۴- دفاع سایبری است. آنچه از مقوله همه‌جانبه استنباط

می‌شود، مکان ظهور و بروز تهدیدات بیانگر جوانب در موضوع دفاع است. از این حیث اسناد سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی نشان می‌دهد که این سیاست‌ها متناسب با عرصه‌های ظهور تهدیدات همواره بازبینی و روزآمد شده است به طوری که با ظهور تهدیدات سایبری این عرصه به عرصه‌های کلاسیک دفاع اضافه شده است. بحث دیگر، ظهور نوع تهدید و ابزارهای تهدید ساز است. مضامین سیاست‌ها نشان می‌دهد که متناسب با نوع تهدیدات الزامات امر دفاع بازبینی می‌شود و در این زمینه هوشمندی و انطباق از دیگر ویژگی‌های سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی است.

منابع و مأخذ:

- Kagan, Frederic W and Tommy Stiansen, (2015), "The Growing Cyber Threat from Iran: The Initial Report of Project Pistachio Harvest", American Enterprise Institute Critical Threats Project and Norse Corporation, April 2015.
- **National Security Strategy**, May 2010, the Whitehouse, Washington.

- منابع اینترنتی

- <http://fa.alalam.ir/news/374964>
- <http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=9171>

- اصغری، محمود (۱۳۸۸)، «کنکاشی در اندیشه دفاعی امام خمینی (ره)»، **مجله اندیشه**، سال پانزدهم، شماره ۲، صص ۲۰ - ۴.
- باقری دولت آبادی، علی (۱۳۹۲)، «نقش عنصر بازدارندگی در راهبرد نظامی ایران»، **مجله سیاست دفاعی**، سال بیست و دوم، شماره ۸۵، صص ۸۷ - ۳۷.
- بلوچی، حیدرعلی (۱۳۸۷)، «جایگاه اسناد دفاعی ملی در سیاستگذاری‌های دفاعی کشورها»، **فصلنامه راهبرد دفاعی**، شماره ششم، شماره ۲۲، صص ۲۶ - ۱.
- بلوچی، حیدرعلی (۱۳۹۲)، **مفاهیم رقیب در سیاستگذاری‌های دفاعی**، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- پیرس و رابینسون (۱۳۹۳)، **برنامه‌ریزی و مدیریت استراتژیک**، ترجمه سهراب خلیلی شورینی، تهران، انتشارات یادواره کتاب.
- ترابی، قاسم و علیرضا رضایی (۱۳۹۰)، «فرهنگ راهبردی جمهوری اسلامی ایران: زمینه‌های ایجابی، شاخص‌های اساسی»، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، سال چهاردهم، شماره ۴، صص ۱۶۲ - ۱۳۵.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد و علی بغیری (۱۳۹۰)، «وضعیت مطالعاتی تدوین سند استراتژی امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، **دوفصلنامه علمی - پژوهشی دانش سیاسی**، سال هفتم، شماره ۲، صص ۹۷ - ۶۹.

- حسینی جیردهی، حسین (۱۳۷۰)، «سیاست دفاعی؛ چارچوبی برای تحلیل»، **مجله سیاست دفاعی**، سال دوم، شماره ۱.
- روزنامه اعتماد، شماره ۱۴۶۹ به تاریخ ۱۳۸۶/۵/۲۷.
- کیوان حسینی، سید اصغر (۱۳۸۵)، «جایگاه بسیج در رویکرد امام (ره) نسبت به راهبرد دفاع همه جانبه»، **فصلنامه مطالعات بسیج**، سال نهم، شماره ۳۰، صص ۱۶ - ۵.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۸۶)، **صحیفه امام (ره)**، تمام مجلدات، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- میزگرد پیش‌نیازهای سیاسی - امنیتی برای تحقق چشم‌انداز (۱۳۸۶)، **فصلنامه راهبرد یاس**، شماره ۹، صص ۹۹ - ۵.

- منابع انگلیسی

- **2016 Index of U.S. Military Strength; Assessing America's Ability to Provide for the Common Defense** (2015), The Heritage Foundation, Edited by Dakota L. Wood, Washington, DC.
- Eisenstadt, Michael (2015), "The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran; Religion, Expediency, and Soft Power in an Era of Disruptive Change", Middle East Studies at the Marine Corps University, Expanded and Revised Second Edition, November 2015.
- Haghshenass, fariborz (2008), "Iran's Asymmetric Naval Warfare", The Washington Institute for Near East Policy, September 2008.